

Шаріпова Д.С., ад'юнкт науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України
Sharipova D.S., graduate student of scientific research laboratory of extreme and crisis psychology of National University of Civil Protection Service of Ukraine.

ПРОБЛЕМА ПСИХІЧНОЇ РИГІДНОСТІ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ PROBLEM OF MENTAL RIGIDITY IN SCIENTIFIC RESEARCHES

У статті проведено теоретичний аналіз наукових підходів щодо проблеми психічної ригідності. Розкрито особливості змішування поняття «психічна ригідність» з іншими категоріями психологічної науки.

Ключові слова: психічна ригідність, психічні стани, емоційна напруженість, психічні процеси.

В статье проведен теоретический анализ научных подходов к проблеме психической ригидности. Раскрыты особенности смешивания понятия «психическая ригидность» с другими категориями психологической науки.

Ключевые слова: психическая ригидность, психические состояния, эмоциональная напряженность, психические процессы.

This article presents the theoretical analysis of scientific approaches to the problem of mental rigidity. The features of mixing the concept of "mental rigidity" to other categories of psychological science are disclosed.

Key words: mental rigidity, mental states, emotional tension, mental processes.

Постановка проблеми. Ще у 1972 році констатовано, що «психічна ригідність – непросте питання і йому нелегко надати якість більш-менш однакового визначення для всіх сфер діяльності» [8]. У зв'язку з тим, що «кожен термін у психології повинен бути точно і строго визначеним та для кожного дослідження визначення використовуваних термінів є необхідним» [5], теоретичний аналіз наукових досліджень щодо феноменології та природи проблеми психічної ригідності є беззаперечно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показує проведений аналіз літературних джерел поняття «психічна ригідність», на сьогодні існують лише деякі поодинокі дослідження, що визначають місце даного терміну в системі споріднених і близьких даній категорії понять [1; 3; 6; 7]. Зрозуміло, що такий стан справ із зазначеною категорією в сучасній психологічній науці пояснюється не тільки особливістю підходів до цього явища в межах того чи іншого наукового напрямку, а й причинами іншого порядку – використанням згаданого вище терміна без належної критичної його оцінки і застережень в психологічних дослідженнях або при вирішенні практичних завдань.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових підходів щодо проблеми психічної ригідності.

Виклад основного матеріалу дослідження. За дослідженнями Г.В. Залевського [4], термін «ригідність» походить від латинського *rigiditas*, що означає бути негнучким, жорстким, окостенілим. У психологію цей термін перейшов з фізики, де ним позначають властивості тіл чинити опір змінам їх форм.

У ряді визначень психічної ригідності вказується на те, що особистість не реагує на вимоги об'єктивної ситуації не просто в силу відносної нездатності або прихильності до неадекватного способу поведінки, але і в силу свого небажання, навіть за наявності здібностей [3; 10].

Найчастіше психічна ригідність визначається альтернативно: або як властивість особистості, або як характеристика поведінки. Але є дослідження [6], в яких даються

визначення ригідності, що охоплюють одним поняттям особистість і поведінку. Так, деякі вчені пропонують ригідність розглядати як конструкт [1; 3; 9]. Вони виходять з ідеї внутрішньої єдності поняття психічної ригідності, ґрунтуючись на даних факторно-аналітичних досліджень.

Таким чином, відмітимо, що психічна ригідність у сучасній психологічній літературі визначається найчастіше альтернативно:

- ✓ як характеристика особистості або поведінки;
- ✓ як характеристика окремих областей особистості (перцептивна, психомоторна, когнітивна, афективна, мотиваційна ригідність), або всієї особистості;
- ✓ як формально-динамічна, або змістовна характеристика особистості та поведінки;
- ✓ як властивість нормальної або патологічно зміненої особистості.

Однак поняття ригідності включає в себе ще один суттєвий момент, що дослідниками, як правило, не згадується, хоча і мається на увазі. Ригідним можна назвати тільки акт поведінки, при якому суб'єкт сліпо чіпляється за неадекватний стереотип, в той час, як він, в принципі, міг би знайти адекватний шлях вирішення задачі.

Виходячи з усього вищезазначеного, під терміном «психічна ригідність» розуміється неспроможність, нездатність особистості корегувати програму власної діяльності відповідно до вимог ситуації.

За спостереженнями Ф.Б. Березіна, поєднання сенситивності, сприйнятливості з тенденцією до самоствердження, що властиві ригідним особистостям, породжує підозрілість, критичне або презирливе ставлення до оточуючих, упертість, а нерідко й агресивність. Особи такого типу честолюбні і керуються твердим наміром бути краще і розумніше інших, а в груповій діяльності прагнуть до лідерства [7].

Підозрілість ригідних особистостей, як правило, відображає несприятливі очікування, тривогу, страх відторгнення від мікросоціального оточення. Афективні дії при цьому часто носять характер психологічного захисту від дійсного, а скоріше надуманого недоброзичливого, ворожого ставлення [10].

До аналогічних висновків приходять багато авторів. Так, Г.В. Залевський вважає, що для ригідних особистостей характерні тривога і почуття провини, неспокій, нав'язливі сумніви, пригнічене жорстке суперого, недовірливість, почуття неповноцінності. Разом з тим він відзначає і такі риси ригідної особистості, як відчуження і соціальну ізолюваність [4].

Зв'язок проблеми ригідності і психічних станів з найбільшою виразністю виступає при аналізі емоційної напруженості або стресу. Так, вивчення стресу отримало фізіологічне обґрунтування в роботах У. Кеннона про гомеостаз і Г. Сельє про «загальний адаптаційний синдром», тобто про своєрідну, захисну за своїм характером реакцію організму, мобілізуючу власні ресурси у відповідь на сильні і травмуючі зовнішні впливи, будь то фізичні або нервово-психічні емоційні перевантаження [6].

У разі стресових станів мають місце фізіологічні та психологічні зміни. При не дуже сильному і тривалому стресі фізіологічні зміни можуть майже не проявитися зовні або просто не піддатися реєстрації, тоді доводиться вдаватися до аналізу більш тонких і своєрідних змін поведінки. Є.П. Федорова вказує, що до їх числа відносяться в першу чергу труднощі у здійсненні функцій, що вимагають свідомого контролю та пов'язані із спрямованістю мислення на вирішення тієї чи іншої задачі. При цьому спостерігаються труднощі в розподілі і переключенні уваги. У той же самий час навички, завчені і автоматизовані форми поведінки не тільки гальмуються, а й можуть навіть проти волі людини замінювати собою свідомо спрямовані дії [7].

При виключній багатоплановості цієї теми, по суті, всі дослідники сходяться в тому, що відмінною особливістю поведінки в ситуації напруженості є її негнучкість. Поведінка втрачає пластичність, властиву їй в нейтральній обстановці.

Встановлено, що при інших рівних умовах в стані напруженості в першу чергу страждають складні рухи, що не тільки порушує діяльність, але і може привести до її

зриву. Це було показано ще Дж. Гамільтоном: при стресі поведінка людини значною мірою втрачає властивість пластичності і характеризується переважанням стереотипії [9]. Відомо також, що при дуже високих ступенях цієї напруженості зазначене звуження діапазону дій (що реалізується в крайніх формах як збудження, так і гальмування) може досягати рівня патології.

Можна припустити, що ригідність є базовою психологічною характеристикою розладів залежної поведінки. Саме ригідність здатна створити одну з основних якостей залежності – нездоланність потягу до скоєння девіантного вчинку, що супроводжується емоційною розрядкою.

Тож, спробуємо піддати аналізу деякі випадки змішування поняття «психічна ригідність» з іншими категоріями психологічної науки.

Ригідність та інертність. Досліджуючи проблему психологічних проявів основних властивостей нервової системи В.В. Білоус писав, що «сила» і «рухливість» нервової системи накладають глибокий відбиток на характеристику поведінки. І тут же попереджав, що типові картини поведінки і типу як комплексу властивостей нервової системи не можуть бути просто «накладені» один на одного [2].

У своїх дослідженнях М.А. Алімова відзначала, що, «...фактори психічної ригідності в якійсь мірі можуть бути знайдені за допомогою досліджень рухливості нервових процесів» [1].

У розумінні Г.В. Залевського «...ригідність-флексибільність не є інертність-рухливість (динамічність, лабільність нервових процесів)». Вважаємо неправильним говорити про «ригідність нервових процесів». Ригідність-флексибільність не тотожні і не зводяться до того явища, яке вимірюється «швидкістю переходу від одного стереотипного способу розумової або практичної дії до іншого» або проявляються в життєвих показниках типу «швидко чи повільно ходить, говорить або думає» [4], тобто властивості темпераменту – лише формально-динамічної характеристиці поведінки людини.

Ригідність і стійкість. Слід відрізнити ригідність від стійкості. До цієї думки схиляється ціла низка психологів. Вважаючи ригідність і стійкість різними властивостями встановлено, що в мінливому середовищі стійкість поведінки в цілому може бути досягнута тільки за рахунок гнучкості її окремих компонентів [8].

Цікаву думку щодо розрізнення понять «ригідність» і «стійкість» визначили [1; 3]. Ригідність ними визначається як «психічна властивість, про яку говорять у тих випадках, коли поведінкові тенденції проявляють відсталість, негнучкість установок, цілі і думки, нерухомість і малу готовність до переключення». Стійкість же, на їх думку, є «особливість характеру, яка виражається в стабільності і резистентності переконань, точок зору і установок і тісно пов'язана із завзятістю, твердістю принципів».

Розрізняє ці особливості особистості і Б.Ф. Ломов, вважаючи неправомірним змішувати ригідність зі стійкістю – морально-вольовою рисою, одним з яскравих проявів твердості характеру. Ригідність, в його розумінні, стоїть близько до тієї нерозумної наполегливості, що називається впертістю [5].

Відмінності між ригідністю і стійкістю переконливо демонструє виділений і описаний [9] «нестійкий тип акцентуації характеру», сутність якого полягає у лабільності (нестійкості) емоцій, патологічній рухливості нервових процесів, неможливості виробити стійкий життєвий стереотип.

Ригідність і персеверація. *Персеверація* (лат. *perseveratio* – наполегливість, завзятість, від *persevere* – завзято продовжую) – завзяте відновлення у людини якогось психічного образу, дії чи стану. Можна говорити про персеверації в руховій (моторні персеверації), сенсорній (наприклад, при деяких формах ейдетизму), емоційній (персеверації афекту) або інтелектуальній сферах [2].

Персеверації спостерігаються в буденному житті у вигляді помилкових дій, описок, застережень, особливо при стомленні або сильному емоційному напруженні.

Треба відразу наголосити, що сучасні дослідники найчастіше не приділяють

належної уваги термінологічної та понятійної чіткості і фактично ототожнюють поняття «ригідність» та «персеверація».

Вважаючи персеверації та ригідність різними фіксованими формами поведінки, ми погоджуємося з дослідженнями Г.В. Залевського і визначаємо персеверацію як порушення структури дії при одночасному ослабленні уявлення про мету дії, в той час як при ригідності таке подання мети дії зберігається [4].

Таким чином, різниця між психологічними категоріями «персеверація» і «ригідність» – у відношенні першої до понять рівня «процесів», «станів», «актів», а другої – до понять особистісного рівня.

Ригідність і фіксація. Використання категорій «ригідність» і «фіксація» разом зустрічаються переважно в психоаналітичній літературі та головним чином при поясненні неврозів.

Що стосується категорії «фіксація» в психоаналізі, то, на думку [9] вона має два значення, що тісно співвідносяться між собою. Суть першого значення у затриманому розвитку, тобто дорослий може бути фіксованим на дитячій або підлітковій стадії психологічного функціонування. Суть другого значення – у фіксуванні звичок, що призводять до переваги певних способів вирішення особистісних проблем, як, наприклад, фіксація на певному механізмі захисту.

В свою чергу [3; 7] вважають, що «...поряд зі спекулятивним психоаналітичним значенням термін «фіксація» вживається для позначення надсильного чіпляння за певні уявлення, що може негативно сказатися на діяльності».

Ригідність і пластичність. Досить часто в дослідженнях з обговорюваної проблеми протилежним полюсом ригідності називають «пластичність». Так, ригідність – пластичність в роботах В.С. Мерліна та його учня В.В. Білоуса розглядаються як властивість темпераменту, функція якої полягає у пристосуванні до вимог діяльності, що змінюється. Основні показники: швидкість переключення уваги, швидкість переходу від одного стереотипного способу розумової або практичної дії до іншого, швидкість зміни рівня домагань залежно від успіху і неуспіху, інертність фіксованої установки [2].

Про виняткову пластичність психіки людини писав Б.Ф. Ломов. Але розуміння пластичності, по суті, як біологічно детермінованої властивості людини, є, в певному сенсі, одностороннім [5].

Тому правий, на наш погляд, Я.В. Варлаков, розводячи ригідність і пластичність на різні рівні характеристики структури особистості – змістовну та формально-динамічну [3]. Поряд з цим, залишилось незрозумілим, що повинно зайняти відповідні полюси у ригідності як властивості особистості та пластичності як властивості темпераменту. Хоча термін «пластичність» і несе певний вантаж асоціацій, ми, наслідуючи Г.В. Залевського, вважаємо за можливе використовувати його як синонім флексибільності або як один з його варіантів.

Ригідність, флексибільність і адаптивність. Визначаючи флексибільність як здатність індивідуума змінити свою психічну установку або пристосуватися легко до змін ситуації, [7] наводить «adaptability» як її синонім. Одним із синонімів флексибільності для [4] є адаптивність, пристосовність.

У той же час в цих визначеннях, а також у науковій літературі [1; 10], присвяченій проблемам адаптації всіх рівнів, особливо в екстремальних умовах, у випадках дезадаптації, нервово-психічних розладів, соціально-психологічних конфліктів, вказується на наявність «внутрішніх умов» або «внутрішніх факторів ризику», порушень або ускладнень адаптації людини до постійно мінливих вимог середовища. При цьому, у ряді досліджень згадується і психічна ригідність.

За даними [10], особи з недостатньою соціальною адаптацією відрізняються і підвищеною ригідністю, яка посилюється в стані фрустрації.

У ряді досліджень йдеться про слабкість адаптаційних механізмів, що впливає з рівня розвитку тих чи інших властивостей і якостей людини і від наявних можливостей

реалізації цих властивостей. Так, Ю.В. Ключко зазначає, що всі ці властивості можна розділити на специфічні та неспецифічні, а розвиток останніх визначає властивість, що позначається поняттям «адаптоздібності» [6]. У зв'язку з цим, як ми вважаємо, правильно буде розглядати флексибільність-ригідність як одну з характеристик «адаптоздібності» або як одну з неспецифічних адаптивних властивостей, що забезпечують адаптивну поведінку на рівні особистості, насамперед у таких його компонентах, як зміна активності, зміна структури поведінки, перебудова мотивів поведінки, рольових очікувань тощо.

Ригідність, консерватизм, догматизм, упередженість і педантизм. Дослідниками [7; 9] встановлено, що консерватизм – «схильність уперто триматися за свої погляди, звички, нахили». Зазвичай, консерватизм протиставляється радикалізму. Тож, поняття ригідність і консерватизм близькі за своїм змістом, але перше, на наш погляд, – більш ємне і широке, та включає в себе друге поняття, що відображає парціальність і певну модальність прояву ригідності. Так само необхідно, як нам здається, оцінювати співвідношення ригідності та догматизму, ригідності та упередженості, ригідності та педантизму.

Відзначимо, що догматизм в його загальному визначенні – більш-менш некритичне наполягання на якійсь певній думці або вченні. Вчені [6; 7] відрізняють догматичне мислення – опірність зміни окремих думок, переконань – від ригідного мислення – опору зміни системи думок, переконань або установок.

Поряд з цим упередженість (упереджена думка, стереотип, установка) розуміють як негативне судження про когось або про щось (найчастіше про інших людей) за типом кліше або стереотипу, що важко або зовсім невіддатливі змінам та корекції.

На думку [4] педантизм є характерологічним поняттям гіпертрофованої прихильності до порядку. Наприклад, педантизм психастеніка відрізнятиметься від педантизму епілептоїда; за педантизмом останнього завжди стоятиме себелюбство, турботи про власні інтереси і благополуччя; педантизм психастеніка більш надуманий і формалістичний.

Висновок. Аналіз наукових досліджень психічної ригідності показує, що традиційно вона розглядається з точки зору двох аспектів: у контексті фіксованих форм поведінки, де поряд з персевераціями і стереотипами відноситься до психопатологічних проявів, і формально-динамічних властивостей особистості, що підкреслюють пристосувальний характер ригідності, сприяють закріпленню вдалих реакцій і на деякий час виконують адаптивну функцію.

У сучасній психологічній літературі психічна ригідність визначається найчастіше альтернативно: (1) як характеристика особистості або поведінки; (2) як характеристика окремих областей особистості або всієї особистості; (3) як формально-динамічна, або змістовна характеристика особистості та поведінки; (4) як властивість нормальної або патологічно зміненої особистості.

Встановлено, що психічна ригідність – це відносна нездатність особистості в разі вимог об'єктивної ситуації: змінити свою психічну установку, реагувати на нову ситуацію, змінити дію або ставлення, реорганізувати проблемний матеріал, переструктурувати способи поведінки, засвоїти нові засоби пристосування, коригувати програму діяльності. Відмічено, що психічна ригідність тісно пов'язана з тривожністю, і саме їхня взаємодія набуває значної стимулюючої сили. Для ригідних особистостей характерні перш за все тривога і почуття провини, неспокій, нав'язливі сумніви, пригнічене жорстке суперого, недовірливість та почуття неповноцінності.

Констатовано, що актуальним підходом до вивчення психічної ригідності в нормі та при нервово-психічній патології є системна (структурно-рівнева) концепція психіки, що дозволяє розглядати психічну ригідність у взаємозв'язку особистісних особливостей і поведінки, а також в комплексі характеристик її феноменології та механізмів.

Перспективи подальших досліджень з даного напрямку – визначити особливості прояву психічної ригідності у професійних спортсменів з кульової стрільби для забезпечення успішності їх змагальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алимova М.А. Проявление личностной ригидности в динамике становления профессиональных установок: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М.А. Алимova. – Барнаул, 2002. – 24 с.
2. Белоус В.В. Проблема типа темперамента в современной дифференциальной психологии / В.В. Белоус // Психологический журнал. – 2008. – Т. 2. – № 1. – С. 45-55.
3. Варлакова Я.В. Психическая ригидность в патогенезе и психотерапии ишемической болезни сердца: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Я.В. Варлакова. – Томск, 2007. – 23 с.
4. Залевский В. Г. Психическая ригидность-флексibilityность как акмеологический инвариант профессионализма / В.Г. Залевский, Н.В. Козлова // Сибирский психол. журн. – 2007. – № 22. – С. 75-80.
5. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: избр. психол. труды / Б.Ф. Ломов. – 3-е изд. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. – 424 с.
6. Ключко Ю.В. Ригидность в структуре готовности человека к изменению образа жизни: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Ю.В. Ключко. – Барнаул, 2002. – 23 с.
7. Федорова Е.П. Жизненное самоопределение людей с выраженными различиями в показателях континуума «ригидность – флексibilityность»: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е.П. Федорова.– Чита, 2002. – 22 с.
8. Chown Sh. The effect of flexibility-rigidity and age on adaptability in job performance / Sh. Chown // Industrial Gerontology. – 1972. – №. 13. – P. 105-121.
9. Lee K. Total archery. Inside the archer / Lee K., T. Benner. – Astra LCC, Chula Vista, 2009. – 264 p.
10. Parageorgiou C. Depressive Rumination Nature, Theory And Treatment / C. Parageorgiou, A. Wells. – L., 2004.